

HAREMÜ'İ-HALÎL

HAREMÜ'İ-HALÎL

(bk. HALÎL).

HÂREZM

(bk. HÂRİZM).

HARF

(الحرف)

Dildeki seslerin
yazı ve çizgi türü sembolleri için
kullanılan terim.

Sözlükte “bir tarafa meyletmek, sapa- mak” anlamına gelen **harf** masdarının isim şekli olup “taraf, uç, yan; zirve, te- pe; kelime, kelâm” vb. anlamları ifade eder; çoğulu **hurûf** ve **ahruf**tur. Kur'an'da “bir şeyin çeşitli yönlerinden biri” (el- Hac 22/11), “yedi harf” hadisinde “lehçe” veya “kıraat” (Buhârî, “Fezâ'ilü'l-Kur'ân”, 3, 5) mânalarında kullanılmıştır. Alfabeyle oluşturan seslerin her birine ait yazı, çiz- gi ve çizgi grupları türünden işaretlere, kelimelerin oluşumunda bir anlamda belirleyici taraf olmaları sebebiyle harf adı verilmiştir. Harfler, kelimelerin teşekkülünde yapı taşı vazifesi görmeleri bakımından “hurûf'ü'l-mebânî”, kelimeleri he- celere böldükleri ve onların hecelerini oluşturdıkları için “hurûf'ü'l-hicâ” (hurû- f'ü't-teheccî, hurûf'ü't-tehkiye) diye de anılır. Ayrıca bazılarında nokta konulması sure- tiyle benzer şekle sahip olanlar arasinda- ki karışıklığın önlenmesi veya kelimele- ri oluşturmakla onlardan meydana gelen kelâmın vuzuha kavuşturulması sebe- biyle “hurûf'ü'l-mu'cem” de denilmiştir (Kalkaşendî, III, 22; *Lisân'ü'l-'Arab*, “acm” md.).

Harfler, bir dildeki ses birimlerini yazı ile göstermeye yarayan işaretler olmak- la birlikte harf ile ses birimi arasında kes- sin bir denklik yoktur. Genelde bir harf bir ses birimini gösterirse de bazı diller- de bir ses birimi öbeğine eşdeğer olabilir (X harfinin KS/OS seslerine eşdeğer ol- ması gibi). Bunun aksine birkaç harfin bir tek sesi belirtmesi de mümkündür. Nitekim Fransızca'da “ou” harfleri “u”, “eau” harfleri “o” sesini gösterir. Bazan da harfin hiçbir ses değeri olmaz. Fran- sızca'da pek çok kelimenin sonundaki harfler ve okunmayan “h” harfiyle Ara- pça'da “çoğul vavı”ndan sonra yazılan elif böyledir.

Her harfin ismi, sesi ve resmi (yazı işa- retti, sembolü) vardır. Başta kıraat âlim-

leri olmak üzere Fârâbî ve İbn Sînâ gibi fi- lozoflar, harfi sadece ses yönüyle ele ala- rak “ağzın muayyen bir mahreç sahasın- dan çıkan ve belli sıfatlara sahip bulunan ses” diye tarif etmişlerdir (Fârâbî, *Kitâ- b'ü'l-Hurûf*, s. 28).

İnsan oğlunun en önemli buluşlarından olan harfler, yaygın kabule göre tek şek- lin tek sesi gösterdiği ses-yazı (phono- graphic) merhalesine ulaşıncaya kadar çe- şitli aşamalardan geçmiştir. İnsanlar ilk önce anlatım aracı olarak eşyadan fayda- lanmış (madde yazı: objctgraphic), me- selâ sayı belirtmek için ipe düğüm at- mış, ağaca çentik açmıştır. Daha sonra anlatmak istediği eşyanın resmini çizmiş (resim yazı: pictographic), zamanla bu re- simler nesnelere yanında kavramları da anlatır hale gelmiştir (fikir yazısı: ideo- graphic). Nitekim ayak resmi hem aya- ğı hem yürümeyi, çember resmi hem gü- neşi hem gündüzü anlatmak için kullanı- lmıştır. Mısır, Hitit, Maya-Aztek hiyero- glif yazılarının şekilleri bu türdendir. An- cak bunların da farklı algılamalara ve ka- rışıklıklara yol açması üzerine çivi yazısı, Çin ve Japon yazılarında olduğu gibi her hece için bir resim kullanılmaya başlan- mıştır (hece yazı: logographic). Öğrenme ve kavramada bunun da uzun zaman al- ması, ayrıca her heceye uygun resim bul- ma zorluğu sebebiyle nihayet tek harfin tek sesi gösterdiği fonetik- alfabetik (pho- nographic) harf sistemine ulaşılmıştır.

Bugün genellikle kabul edildiğine göre alfabe harfleri, milâttan önce 1700'lerde Batı Sâmilileri'nden Ken'ânîler tarafından icat edilmiştir. Dildeki seslerin sınırlı ve belli olduğunu farkeden Ken'ânîler, her ses için bir şekil çizmek suretiyle alfabe- lerin esasları olan ses-yazı sistemini bul- muşlardır. Ken'ânî yazıyı oluşturan harf- ler göçler vasıtasıyla iki yönde yayılarak güneyde Main-Sebe, Himyer ve Habeş yazılarının, kuzeyde Kuzey Sâmi alfabesinin esasını teşkil etmiştir. Bu siste- me bağlı yazıların en önemlileri, dün- yadaki pek çok alfabenin aslını meydana getiren Fenike alfabesiyle ondan doğup gelişen Ârâmî ve Yunan alfabeleridir. Bu- gün Türkiye'de ve birçok ülkede kullanı- lan Latin alfabesinin temeli de Yunan al- fabesine dayanır. Yunanlılar ise alfabeyle Fenikeliler deniz tâcirlerinden almışlardır.

Yeryüzündeki alfabe sistemlerine ait harflerin çoğunun isim olarak Fenike al- fabesine, şekil olarak da resim ve fikir ya- zısı karışımı olan Mısır hiyeroğlflerine dayandığı kabul edilir. Ancak her millet,

bunlara kendi dillerinin fonetik yapısına göre bazı harfler eklemiştir. Alfabeyle oluş- turan her harf, belli bir varlığın adı oldu- ğu gibi şekil itibariyle de o varlığın resmi- nin yalın çizgilere indirgenmiş biçimidir. Bu resim ve şekiller cepheden, yandan, kuş bakışı, yatay-dikey vb. görünüş şek- linde alfabeden alfabeğe değişmiştir; za- manla orijinal resim özelliğinden tama- men farklı bir biçim kazanmış olanları da vardır. Belli başlı harflerin isim ve biçim- leriyle ilgili gelişmeyi şöylece özetlemek mümkündür:

A / 1 : Fenike dilinde adı **alf** olup “öküz” anlamına gelir. Buradan İbrânîce ve Arâ- mîce'ye **alef**, Yunanca'ya **alpha**, Arapça'ya **elif** olarak geçmiştir. Şekil itibariyle Mısır hiyeroğlif yazısına dayanan harf, bu yazıda boynuzlu bir öküz başı ile gösteri- lirken zamanla üslûplaştırılarak çizgiler halinde yalınlaşmış, Fenike alfabesinde yine boynuzlu bir öküz başının kuş bakışı biçimine dönüşmüştür. Fenike, Yunan ve Latin alfabelerinde de bu kuş bakışı şekil muhafaza edilmiş, ancak yönü değişmiş- tir. Aynı şekilde küçük a harfi boynuzlu bir öküz başını sembolize etmektedir. Arapça'daki sülüs stili elif de (ا) yandan bakıldığında boynuzlu bir öküz başını an- dırır veya Fenike alfabesindeki şeklin bir bacağına zamanla kaybolması sonucu bu hale gelmiş olabilir. Soğd ve ondan etki- lenen Uygur alfabelerinde de bu şekil hâ- kimdir.

B / ب : Fenike dilinde adı **bet** olup “ev, çadır” demektir (Ar. **beyt** = ev). Ârâmîce ve İbrânîce'de de aynı adı muhafaza et- miş, Yunanca'ya **beta** olarak geçmiştir. Mısır hiyeroğlifinde, Sînâ kitâbelerinde, Arapça'da yalın bir ev veya oda planı, Do- ğu Yunancası'nda çift oda şeklindedir. Çi- vi yazısında da ev planı vardır. Fenikece'de, Orhun alfabesinde tek çadır, Batı Yu- nancası'nda ise çift çadır planı görülür.

CG / ج : Fenike dilindeki adı olan **gaml** (**gimel**, Ar. **cemel**) “deve” anlamına gelir. Ârâmîce ve İbrânîce'de de **gimel** ismi de- vam etmiş, Yunanca'ya **gamma**, Arap- ça'ya **cîm** olarak intikal etmiştir. Hiyero- gliflerde deve hörgücü şeklinde gösterilen harf, zamanla belirgin-köşeli veya kavis- li hörgüç şekilleriyle temsil edilmiştir. Fe- nikece, Ârâmîce, Yunanca, Latince, Na- batça ve Arapça biçimleri arasında ilgi vardır.

D / د : Fenike dilinde adı **delt** olup “kapı kanadı” ve “çadır girişini kapatan üçgen biçimindeki deri parçası” anlamına gelir. Buradan Ârâmîce ve İbrânîce **dalet**, Yu-

	A	B	G, C	D	E, H	V, F	Z	H	T	İ, Y	K	L	M	N	SŞ	O	PF	Q	Rr	S
	ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ي	ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ق	ر	ص
Hiyeroglif (Mısır)																				
Hiyeratik (Mısır)																				
Ken'ânî																				
Sînâ																				
Erken Sînâ																				
Çivi Yazısı																				
Ugarit (Çivi yazısı)																				
Fenike																				
Klasik Fenike																				
Erken Fenike																				
Geç Fenike																				
Yeni Fenike																				
Byblos (Fenike)																				
Ahıram (Fenike)																				
Gezer, Meşa (Fenike)																				
İbrânîce																				
Eski İbrânîce																				
Ârâmî																				
Erken Ârâmî																				
Yeni Ârâmî																				
Nabatî																				
Arapça																				
Güney Arapçası																				
Yunanca																				
Eski Yunanca																				
Batı Yunancası																				
Doğu Yunancası																				
Klasik Yunanca																				
Girit Yunancası																				
İtalyot (Batı Yunancası)																				
Thera Yunancası																				
Etrüsk (Yunanca)																				
Latince																				
Arkaik Latince																				
Orhun																				
Yenisey																				
Talas																				
Soğd																				
Uygur																				

nanca delta, Arapça dâl şeklinde değişim geçirmiştir. Mısır hiyerogliflerinde, Byblos, Fenike, Thera Yunancası, Klasik Yunanca ve Arapça'da bu üçgen plan hâkimdir. Ancak harfin adının "kadın göğsü" anlamına geldiği (İbrânîce **dad**) şeklindeki görüşle Batı Yunancası, Latince d şekilleri birbiriyle ilgili görünmektedir. Uygur "d"si de Soğd, İran, Ârâmî yoluyla Fenike alfabesine dayanır.

E / א : Fenike "he"si Yunanca ve Latince'ye "e" olarak intikal etmiştir. Mısır hiyeroglifinde kollarını yukarı kaldırmış insan şeklinden geliştiği sanılmaktadır. Zamanla yukarı kalkmış kollar ve başı simgeleyen üç paralel çizgi haline gelmiştir. Hiyeratik (Mısır), ugarit (çivi yazısı), Fenike, Eski Yunanca ve Batı Yunancası, Klasik Yunanca biçimleri arasında açık bir ilgi vardır. Arapça'daki he de (ه) başın üstünden kavuşturulmuş elleri simgeler ve bunun Mısır hiyeroglif şekliyle uygunluk arzettiği görülür. Uygur ve Soğd alfabelerinde de bu şekil hâkimdir.

F / V / و : Latin "f"sinin Fenike "vav"ından (y) geldiği sanılmaktadır. Harfin Ârâmîce, İbrânîce ve Arapça da adı **vav**dır. "Çivi, kama; gemi direği desteği" anlamına gelir. Harfin biçim evriminde yer alan Hiyeratik, Klasik Fenikece, Eski İbrânîce, Klasik Yunanca, Batı Yunancası, İtalyot, Latin, Etrüsk vb. şekilleri daha ziyade son anlamla ilgili görünmektedir.

H / ح : Fenike dilinde adı **het**, Akkadca'da **hetu**, Ârâmîce ve İbrânîce'de de **het** (Ar. **hâit**) olup "çevre, avlu duvarı, çit" anlamına gelir. Mısır hiyeroglifindeki bir çit resminden doğduğu kabul edilen şekil daha sonraki alfabelerde de aynı biçimi korumuştur. Girit, Fenike, Thera Yunancası, Klasik Yunanca ve Batı Yunancası, Etrüsk, Eski Latin ve İtalyot şekilleri arasında yakınlık görülür. Arap alfabesindeki ح ve خ şekilleri cîm (ج) harfinden doğmuştur.

İ / י : Harfin Fenike alfabesindeki adı olan **yod** (Ârâmîce ve İbrânîce'de aynı, Arapça'da **yed**) "el" anlamına gelir. Yunanca'da **iota** biçimini almıştır. Mısır hiyerogliflerinde el şekliyle temsil edilen harf, milâttan önce III. yüzyılda alt ve üst çıkıntılarla aslından uzaklaştı ve klasik biçimini aldı. Byblos, Fenike, Thera Yunancası, Batı Yunancası şekillerinin hiyeratik, Arapça şeklinin ise hiyeroglif biçimiyle yakın ilgisi görülmektedir.

K / ک : Harfin Fenikece'deki adı **kaf** (Ar. **kaf**) olup "avuç içi" demektir. Ârâmîce'de aynı ad muhafaza edilmiş, İbrânîce

haf, Yunanca **kappa**, Arapça **kâf** şekline dönüşmüştür. Mısır hiyeroglif yazısında ki parmakları açık el şeklinden gelişmiştir. Zamanla stilize edilerek çizgi biçimini alan harf, avuç kenarı ve avuç içi çizgilerini simgeler hale gelmiştir. Ken'ânî, Güney Arabistan (m.ö. 300), Fenike (Ahiram), Fenike (Gezer, Mesa), Yunan, Etrüsk, Latin, Sebeî, İbrânî, Ârâmî, Nabatî ve Arabî biçimleri birbiriyle ilgilidir. Arapça **kâf**ın (ك) avuç içi çizgileriyle birlikte avuç şeklini simgelediği görülür, harfin Sînâ rumuzu da böyledir. Bir başka görüşe göre harf kol biçimindeki hiyeroglif şeklinden gelişmiştir ki Sebeî, Nabatî ve Arapça küffi şekilleri bununla ilgili görünmektedir.

L / ل : Fenike dilinde adı **lamd** olup "üvendir" anlamına gelir. Ârâmîce ve İbrânîce'de **lamed** (**lamad**), Yunanca **lambda**, Arapça **lâm** olarak isim almıştır. Tutma yeri baston gibi eğik olan bir üvendir ya da baston biçimindeki Mısır hiyeroglif remzinden doğan şekil, muhtelif alfabelerde istikameti ve tutma yerindeki eğiklik dışında fazla değişim göstermemiştir. Mısır hiyeroglif, Fenike, Thera Yunancası, Batı Yunancası, Arkaik Latince, Klasik Yunanca, Ârâmîce, Nabatça, Arapça ve Göktürk (Orhun) şekilleri birbirine yakındır.

M / م : Fenike dilindeki adı olan **mem** "su" anlamına gelir. Ârâmîce ve İbrânîce'de de aynı ad (veya **mayim**) muhafaza edilmiş, Arapça'da **mîm**, Yunanca'da **mü** şeklini almıştır. Harfin biçimi, eskiden bütün Doğu sanatında suyun sembolü olan ve Mısır hiyeroglifinde görülen dalgalı çizgi şeklinden doğmuştur. Zamanla çeşitli alfabelerde rumuzun istikameti ve dalgaların yumuşaklığı ya da keskinliği gibi hususlarda değişiklikler göstermiştir. Hiyeroglif, hiyeratik, Fenike, Ahiram, Thera Yunancası, Batı ve Klasik Yunanca, Etrüsk ve Eski Latince biçimleri arasında yakın ilgi vardır. Arapça'da dalgalı kısım zamanla sıkışarak yuvarlak bir şekil alırken düz akışı simgeleyen kuyruk keşidesi aynen devam etmiş görünmektedir.

N / ن : Fenike dilinde, Ârâmîce, İbrânîce ve Arapça'daki adı olan **nûn** "balık" demektir. Yunanca'ya **nû** olarak intikal etmiştir. Bir görüşe göre harfin şekli, Mısır hiyerogliflerindeki kuyruk tarafı kıvrılmış balık veya yılan resminden doğmuştur. Nitekim Habeşçe'de **nahas** "yılan" anlamına gelir. Daha sonraki alfabelerde çizgi haline dönüşen ve zamanla çizgileri kes-

kinleşen biçim, yılanı veya balığın kıvrımını simgeleyen bir görünüm kazanmıştır. Mısır hiyeratiği, Sînâ, Fenike, Eski İbrânîce, Thera Yunancası, Batı Yunanca, Etrüsk ve Eski İtalyot, Klasik Yunanca, Ârâmîce, Nabatça, Arapça biçimleri arasında ilgi görülmektedir.

O / ع : Fenikece, Ârâmîce, İbrânîce ve Arapça'da harfin adı olan **ayn** "göz" anlamındadır. Yunanca, Latince ve Türkçe "o" isimleri de buradan gelir. Yunanca'da milâttan önce VII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan, daha sonra at nalı biçimini alan ve uzatılarak okunan büyük O (**omega**) ve kısa söylenen küçük o (**omikron**) olmak üzere iki türü vardır. Harfin anlamına uygun olan şekli Mısır hiyeroglifindeki bir göz resminden gelir. Zamanla stilize edilerek iki kavisten ya da tek çizgiden oluşan oval veya dairesel çember haline dönüşmüş olduğu gibi köşeli halde olanlara da rastlanır. Sînâ (m.ö. 1500), Güney Arabistan (m.ö. 300), Byblos (Cübeyl), Fenike, Yunan, Eski Latin, Batı Yunan, Doğu Yunan (Etrüsk) biçimleri arasında ilgi görülmektedir. Ârâmîce, Nabatça ve Arapça'da harfin aslı olan keşidesiz ayın başı (ء, ؤ) bu temel şekli yansıtır. Soğd ve Uygur alfabelerinde de bu yuvarlak biçim hâkimdir.

P / ف : Fenike dilinde adı **pe** olup (**fe**, Arapça **fû**, **fem**) "ağız" anlamına gelir. Ârâmîce'ye **pe** (p, f), İbrânîce'ye **pe** / **fe** (p, f), Yunanca'ya **pi** telaffuzuyla intikal etmiştir. Şeklinin Mısır hiyeroglifindeki bir ağız resminden geliştiği ileri sürülüyorsa da başta Mısır hiyeratik remzi olmak üzere birçok alfabede ters burun şekli hâkimdir. Bu sebeple harfin aslının Habeşçe "burun" anlamındaki aftan gelmiş olması daha kuvvetli bir ihtimaldir. Hiyeratik, Fenike, Ârâmî, İbrânî, Thera Yunancası, Batı Yunancası, Etrüsk, Eski Latince, Eski Yunanca, Orhun, Yenisey, Talas biçimlerinin birbiriyle ilgili olduğu görülmektedir. Latince'de burun kıvrımı kavilisi bir hal almış ve burun uzantı çizgisiyle birleşmiştir. Nabatça ve Arapça'daki **fe** harfinin başı da (ف) Mısır hiyeratik rumuzundan gelişmiştir ve ters yönde Latin "p"sini andırmaktadır.

Q / ق : Harfin Fenike, Ârâmî ve İbrânî dillerinde adı olan **kof** (qoph) "maymun" veya "iğne deliği" demektir. Arapça'ya **kâf**, Yunanca'ya **koppa** olarak geçmiştir. Şeklinin, Mısır hiyeroglifindeki göğüsten kesik maymun başı resminden geliştiği sanılmaktadır. Sonraki alfabelerde yalınlaşarak çizgiler haline dönüşen biçim, ba-

şı temsil eden bir daire ile göz, burun, ağız ve boyun uzantısını temsil eden ve daireyi ortadan bölen ya da alta doğru uzanan bir çizgiyle cepheden, çizginin zamanla sola kayması ile de profilden görünümlü aksettirmektedir. Ancak p harfiyle karışmaması için bu uzantı çizgisi zamanla sağa kaymış ve günümüzdeki küçük halini (q) almış olmalıdır. Erken Fenike ve Thera Yunancası, Erken Ârâmîce, Fenikece, Ârâmîce, İbrânîce, Klasik Yunanca ve Latince ile Nabatça ve Arapça biçimleri arasında ilgi görülmektedir.

R / ρ : Fenike dilindeki adı *ros* olup (res, Ar. re's) Ârâmîce ve İbrânîce'ye *res* (reş), Yunanca'ya *rho*, Arapça'ya *râ* olarak intikal etmiştir; bu kelimelerin hepsi "baş" anlamındadır. Şekli, soldan profil insan başını resimleyen bir Mısır hiyeroglifinden gelir. Mısır hiyeratik dönemiyle Fenike ve Ârâmîce'nin erken ve geç dönemlerinde bu soldan profil baş yalınlaşarak devam etmiştir. Son devir Fenike'den itibaren son devir Ârâmî ile İbrânî alfabelerinde ve Arapça'da sadece sağ profil baş kavis çizgisi kalmış görünmektedir. Yunan alfabesi ve ondan türeyen Etrüsk ve Latince'de sağ profil baş simgesi daha belirgindir. Ancak Batı Yunancası ile arkaik Latince'de, enseden omuza doğru uzanan çizgiye ilâveten boğaz altından göğüze doğru inen bir çizgi daha eklenecek harfin bugünkü şekli oluşmuştur.

S / ש, שׁ : Fenike alfabesindeki adı olan *šin* (şin, Ar. *şin*) "diş" anlamına gelir. İbrânî ve Ârâmî alfabelerinde de aynı adla söylenir. Arapçası da (*şin*, *şin*) buna yakındır. Harfin şekli yanyana iki dişi simgeler. Alfabelere göre farklı istikametlere dönmüş ve yazım kolaylığı için zamanla keskin hatlarını yitirerek bugünkü kavisli biçimini almış olmalıdır. Mısır hiyeratik, ilk Sînâ, Fenike, Güney Arabistan, Ârâmî, Arabî, Thera Yunancası, Etrüsk, İtalyot, Klasik Yunanca, Batı Yunancası ve Eski Latince biçimleri arasındaki yakınlık açıkça görülür. Harfin Yunanca'daki adı olan *sigmâya* bakılarak Sâmi biçiminin *sikm* (ense, omuz, sırt) olduğu da ileri sürülmüştür. Bu sebeple harfin ilk şeklinin ön Sînâ dillerinde olduğu gibi bir çeşit boyunduruğu temsil ettiği sanılmaktadır. Ayrıca "şin" in, papirüs yaprağı demetini simgeleyen bir hiyeroglif biçiminden doğduğu öne sürülüyorsa da (Nâcî Zeynüddin, s. 295) bu şekil hiyerogliften ziyade çivi yazısı karakteri taşımaktadır.

ص : İbrânîce *sade*, Habeşçe *sadaî*, Arapça *sâd* diye söylenir ve "olta" anla-

mına gelir. Biçim olarak gelişiminde bu şeklin izleri görülmektedir. Harfin bir Fenike biçimiyle Ârâmî, Nabatî, Arabî şekilleri arasındaki ilgi açıkça görülmektedir.

T / ט, טׁ : Fenike dilindeki adı olan *tav* "işaret" demektir. İbrânîce ve Ârâmîce'ye aynı adla, Arapça'ya *tâ*, Yunanca'ya *tau* olarak geçmiştir. Haç biçimindeki Mısır hiyeroglif şeklinden gelişmiş olup zamanla artı biçiminde kesişen iki çizgi şeklini, daha sonra da üst çıkıntısını kaybederek bugünkü biçimini almış olmalıdır. Hiyeroglif, Sînâ, Güney Arabistan, Erken Fenike, Geç Fenike, Yeni Fenike, Erken Ârâmî, Yeni Ârâmî, Yunan, Etrüsk, Latin şekilleri arasında belirgin bir yakınlık görülmektedir. Arapça ط harfi de "T" nin ters istikamette gelişmiş biçimi olmalıdır. Gerçi Fenike, İbrânî ve Ârâmî alfabelerindeki *tet* ve Yunanca'daki *theta* Arapça ط 'ya, Arapça ت "tav" ve "tau"ya mukabil gösterilirse de şekil gelişimi ters olmuştur. Erken Fenike, Yeni Fenike, Erken Ârâmî, Yeni Ârâmî, İbrânî, Yunanca, Arapça (ط), Ârâmî ve Nabatî şekillerinin yakınlığı açıkça belli olmaktadır.

Z / ז : Fenike dilinde ve Ârâmîce'de harfin adı *zai* olup "silâh" anlamına gelir. İbrânîce'de *zain* (*zayin*), Arapça'da *zâ*, Yunanca'da *dzétadîr* (*zeta*). Bunun "zeytin ağacı" anlamına geldiği de ileri sürülmüştür. Ancak harfin anlamıyla biçimi arasında ilgi uzaktır. Fenike dili, Klasik Yunanca ve Latince şekillerinin ilgili olduğu görülmektedir.

Arap alfabesini oluşturan harflerin doğuşu ve gelişim seyri hakkında çeşitli görüşler bulunmakla birlikte bugün kabul edilen en kuvvetli telakkîye göre Araplar, önceleri Güney Arabistan'da geliştirilen ve Müsned / Himyerî denilen bir yazı kullanıyorlardı. Milâdî III. yüzyılın sonları ile IV. yüzyılın başlarında bitişik yazılan Nabat harflerini kullanmaya başladılar. Nabat alfabesinden aldıkları yirmi iki harfe kendi dillerine özgü sesleri belirten, "revâdîf" (ilâveler) adını verdikleri altı harf (ث, خ, ذ, ض, ط, غ) daha ekleyerek yirmi sekiz harften oluşan alfabelerini meydana getirdiler. Daha sonra Tamaralılar'dan aldıkları lâmelîf ile harf sayısı yirmi dokuza çıktı. Buna göre Arap harfleri, Nabatî ve Ârâmî alfabeleri yoluyla dünya alfabesinin çoğunun dayandığı Fenike alfabesine, oradan da Mısır hiyerogliflerine ulaşır. Ancak şarkiyatçılar, köşeli kûffî harflerle kavisli nesih harflerinin asılları Fenike alfabesi olmakla birlikte gelişim

seyirlerinin farklı olduğu kanaatindedir. Onlara göre köşeli kûffî harfler Süryânî-Strancilî, Müsned / Himyerî yoluyla Fenike alfabesine ulaşıırken kavisli nesih harfleri Hîre-Enbâr, Nabat, Ârâmî yoluyla Fenike alfabesine, buradan da Mısır hiyerogliflerine ulaşır.

Arap harflerinin birçoğunun adı, Latin alfabesinde olduğu gibi harfe isim olan kelimenin ilk hecesiyle ve elif-i memdûde ile söylenmektedir: Bâ', tâ', şâ', hâ', ħâ', râ', zâ', tâ', zâ', fâ', hâ', yâ'. Buna karşılık diğerleri kısmen eski tarihî ve orijinal adlarını muhafaza etmiştir: Elif, cîm, dâl (zâl), sîn, şîn, sâd (dâd), ayn (ğayn), kâf, kâf, lâm, mîm, nûn, vâv. Aslında dünya alfabelerinin çoğunda her harfin temsil ettiği ses adının ilk hecesini teşkil etmektedir. Ayrıca harf adlarının birçok alfabede bazı değişikliklere rağmen öзде aynı olması onların bir asıldan doğduğunu göstermektedir. Arap harflerinin adları da eski Sâmi alfabe harflerine ait isimlerin devamıdır. Sâmi kavimler harfleri Mısır hiyerogliflerinden şekilleri ve adlarıyla birlikte almışlar, zamanla Mısır dilindeki isimlerinin telaffuzlarını unutarak onlara kendi dillerindeki karşılıklarını vermişlerdir. Harfin temsil ettiği ses ilk sesinde tezahür ettiğinden adın bu ilk kısmı muhafaza edilmiş, diğer kısmı giderek unutulmuştur (Hitti, I, 93; Cevâd Ali, I, 204; Berezin, s. 137; Hockett, s. 544; EBr., I, 664).

Anlaşıldığına göre Arap harflerinin adları, tarihî adının ilk hecesinin sonuna veya ortasına med harfleri (elif-hemze, yâ) eklenmek suretiyle kök ve anlam değişikliğine uğramıştır (meselâ eski adı bet, beit, beith, beta [= ev, çadır] olan harf Arapça bâ; eski adı kaf [Arapça kef = avuç içi] olan harf Arapça kâf olmuştur). Başta Halîl b. Ahmed ve Ahmed b. Muhammed er-Râzî olmak üzere Arap yazarlarının Arap harflerinin adlarının anlamları hakkında ileri sürdükleri görüşlerin (Halîl b. Ahmed, s. 34-47; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, s. 133, 141-156) harflerin mânalarıyla ilgili tarihî geleneğe uyumaması da bundan kaynaklanmalıdır.

Arap harfleri önceleri noktasız ve harekesizdi. Fetihler neticesinde yabancı unsurların müslüman olarak Araplar'a karışması ile selikalarının bozulması ve özellikle Kur'an kıraatinde hatalı okumaların baş göstermesi üzerine Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Kur'an'ın metnini baştan sona kadar farklı mürekkeple ve nokta şeklindeki hareketlerle hare-

keledi. Birbirine benzeyen harfleri ayırt etmek için bazı harflere nokta konulmasının tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte meşhur olan telakkiye göre noktalama işi, Haccâc b. Yûsuf es-Sekkâfî'nin emriyle Ebû'l-Esved'in öğrencileri olan Nasr b. Âsım ile (ö. 89/708) Yahyâ b. Ya'mer tarafından İbrânî ve Süryânî yazıları örnek alınarak gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte harfleri icat edenlerin, aynı şekilde sahip olanlar arasında ayırt edici bir işaret kullanmayı ihmal etmesi mâkul görünmemektedir. Bu bakımdan noktalama işleminin tarihi daha eski olmalıdır. İslâm'ın ilk yıllarında bazı harflerin noktalı yazılmış olması da bunu teyit etmektedir. Herhalde önceleri noktalı olan harfler noktalara ihtiyaç duyulmadan okunabildiği için gerekli haller dışında harflere nokta koyma işi zamanla terk edilmiş, fakat selikalar zayıflayıp hatalı okumalar artınca tekrar noktalı harflere dönülmüştür. Noktalama için geliştirilen sisteme göre, biçim bakımından benzer harflerden Arapça'da en çok kullanılan harf asıl kabul edilerek ona benzeyen diğer harflerin üstüne veya altına ihtiyaca göre sayıları üçe kadar çıkan noktalar konulmuştur. Aynı bir harf şekli geliştirmek yerine aynı şeklin noktalarla ayırt edilmesindeki amaç harf şekillerini asgariye indirmektir. Bu suretle yirmi dokuz harf on dokuz biçime, bunlar da beş temel şekle (ا, ج, ر, ن, م) indirgenmiştir (Kalkaşendî, III, 153-158). Daha sonra Abbâsîler zamanında Halîl b. Ahmed, harflerin kendi noktaları ile Ebû'l-Esved ed-Düelî tarafından ortaya konan nokta biçimindeki hareketlerin birbirine karışmasını önlemek ve değişik renkte mürekkep kullanılmaktan kurtulmak için bugün bilinen hareketleri ortaya koymuştur. Bunu yaparken Arapça'da uzun sesliler (med harfleri) olan elif, vav ve yâ'nın kısa seslilere tekabül etmek üzere minyatürlerini kullandı. Bunlardan başka sükûn (°), şedde (˘), medde (=), hemze-i vasil (ـ), hemze-i kat' (ء) işaretleri de Halîl b. Ahmed tarafından ortaya konulmuştur.

Arap harflerinin I. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş olan tertibi, Sâmi alfabelerde öteden beri yaygın olarak görülen ebced tertibidir. Bu alfabelerin birçoğunda asıl olan yirmi iki harfi formüle eden "ebced, hevvez, huttî, kelemen, sa'fes, karaşet" (أبجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت) kelimelerinden her biri, ezberlenme kolaylığı için uydurulmuş formüller gibi görünmekle birlikte bunların harfleri icat

eden Medyen (Medâin) krallarının adları veya altı şeytan adı ya da haftanın günleri olduğu yolunda rivayetler de vardır. Harflerin Nabatça'dan Arapça'ya intikalden sonra bunlara, Arap dilinin fonetik yapısına has altı sesi gösteren "şehez, ça-zağ" (نخذ, ضنخ) kelimeleri eklenmiştir. Batı (Megâribe) ebced tertibi Doğu'da (Meşânka) yaygın olan bu ebced tertibinden biraz farklıdır. Buna göre Doğu ebced tertibi أبجد هوز حطي كلمن سعفص قرشت نخذ, Batı ebced tertibi ise أبجد هوز حطي, Batı ebced tertibi نخذ ضنخ, Batı ebced tertibi ise صغفص قرشت نخذ طعش şeklindedir.

Latin → Yunan → Fenike yoluyla Sâmi alfabelere dayanan yeni Türk alfabelerinde de ebced tertibinin izleri görülmektedir: Abcd (ebced), e (h) f (v) j (z) (hevvez), h (t) i (hutti), klmn (kelemen), qrst (karaset) gibi.

Arap harflerinin bugünkü alfabetik düzeni, I. yüzyılın sonlarına doğru Nasr b. Âsım ile Yahyâ b. Ya'mer tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yeni sistemde harflerden biçim itibarıyla üçlü ve ikili benzerler (el-hurûf-ü'l-müzdevice) öne ve yan yana, müstakil şekle sahip olanlar (el-hurûf-ü'l-münferide) sona alınmıştır. Ancak eskisinde olduğu gibi bu yeni sistemde de harf sıralaması müstakil şekle sahip harflerden olan elifle başlatılmıştır. Buna göre Doğu tertibi, ا, ب, ت, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ك, ل, م, ن, و, ه, لا, ي, Batı tertibi, ا, ب, ت, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ع, غ, ف, ط, ظ, ك, ل, م, ن, و, ه, ي, لا şeklindedir.

Halîl b. Ahmed'in, *Kitâbü'l-Âyn* adlı sözlüğünde harflerin mahreçlerine göre uyguladığı üçüncü bir tarz daha bulunmaktadır. Bu tertipte mahreci ağza en uzak olan harften dudağa doğru bir sıralama takip edilmiş olmakla birlikte illet harfleri (ا, و, ي) en sona alınmıştır: ع, ح, ه, خ, غ, ق, ك, ج, ش, ص, ض, س, ز, ط, د, ت, ا, ظ, ذ, ث, ر, ل, ن, ف, ب, م, ا, و, ي.

Asya, Afrika ve bazı Avrupa ülkelerinde İslâm'ın yayılmasına paralel olarak Arap harfleri Arap olmayan milletler tarafından kabul edilerek kullanılmaya başlanmıştır, fakat her millet kendi dilinin ses yapısına göre yirmi dokuz harfe ilâveler veya bunlardan eksiltmeler yapmıştır. Farsça'da ve Osmanlı Türkçesi'nde bulunan (پ, ژ, گ) harfleri bu şekilde oluşmuştur. Arap harfleri yayıldığı yerlerde bazan mevcut yazının yerine geçmiş, bazı yerlerde de ilk yazı olarak kullanılmıştır. Bu harflerin Türkler tarafından İslâmi-

yet'in kabulünden hemen sonra kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Arap harflerinin Türkçe'ye uygulandığı bilinen ilk eser, Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında tamamladığı *Dîvânü'lugâti't-Türk*'tür. 1 Kasım 1928 tarih ve 1353 nolu kanunla Arap harflerine dayalı Osmanlı alfabesi bırakılarak Latin asıllı yeni Türk alfabesi kabul edilmiştir.

Harfler çeşitli yönlerden tasnife tâbi tutulmuştur. Asıl ve ziyade olmalarına göre hurûf-ı asliyye -hurûf-ı zâide (ا, ل, ی, و, م, ت, ن, س, ه) sıhhat ve illet durumuna göre hurûf-ı sahîha- hurûf-ı mu'telle (hurûf-ı illet, hurûf-ı cevfiyye: ا, و, ی; ünlü ve ünsüz olmalarına göre hurûf-ı musavvite (hurûf-ı sâite, med ve lîn harfleri) -hurûf-ı sâmite; nokta durumuna göre hurûf-ı mu'ceme (menküte)-hurûf-ı mühmele; ayrı ve bitişik yazılmalarına göre hurûf-ı munfasıla (ا, د, ذ, ر, ز, و, ل) -hurûf-ı muttasıla; müstakil ve benzer şekle sahip olmalarına göre hurûf-ı müfrede (münferide: ه, م, ن, ه, لا, و, ی) -hurûf-ı mütezâvice (müteşâbihe: ت, ث, ج, ب, گ, ی); adlarını teşkil eden harflerin sayılarına göre hurûf-ı mesrûre (iki harfliiler: ا, ب, ت, ث, ح, خ, ر, ز, ط, ظ) -hurûf-ı melfûza (üç harfliiler: ا, ج, د, ذ, س, ش, ص, ض, ع, غ, ف, ه, ی) -hurûf-ı melbûbe (melviyye: ilk ve son harfi aynı olanlar (م, ن, م) gibi kısımlara ayrılmıştır. Kıraat ve tecvid ilimlerinde de harfler mahreç, sıfat, idgam ve med gibi özelliklerine göre birçok gruba ayrılmıştır (aş. bk.). Telaffuzu kolay harflere hurûf-ı izlâk (hurûf-ı zelâka, hurûf-ı müzlaka: ن, م, ل, ف, ر, ب), telaffuzu zor olan diğer harflere hurûf-ı ısmât, şeddelilere hurûf-ı müsekkade, şeddeli olmayanlara hurûf-ı muhaffefe denir. İmâle yapmanın geçerli olduğu müennes "tâ"sı ile elif ve "râ"ya da hurûf-ı imâle adı verilir.

Öte yandan harfleri, "görsel varlığa dokülmeden önce Allah'ın ilminde mâlum olan şekiller" olarak tanımlayan sûfilerle, "tek başına anlam ve işaretleri olan müstakil yapılar" diye tarif eden cefr ve ilm-i hurûf ehli tarafından yapılmış bazı harf tasnifleri de vardır. Anâsır-ı erbaaya göre hurûf-ı nâriyye (ه, ا, ز, ش, ط, ق, م, ه), hurûf-ı mâiyye (ك, ث, ج, ز, س, ظ, ق, ك), hurûf-ı hevâiyye (ی, و, ن, ض, ص, ب), hurûf-ı hâkiyye (ل, ج, خ, د, ر, ع, غ, ف), şeklinde bir sıralama yapılır. Ayrıca hurûf-ı nûrâniyye (hurûf-ı ulyâ, hurûf-ı Hak: ا, ح, ر, س, ص, ط, ع, ق, ك, ل, م, ن, ی) -hurûf-ı zulmâniyye (hurûf-ı sülâ,

hurûf-ı halk; م، غ، ح، ط، ت، د، ذ، ض، ن، هـ; hurûf-ı zemâniyye-hurûf-ı âniyye; hurûf-ı zimâm-hurûf-ı evtâd-hurûf-ı kulûb; hurûf-ı mukattaa-hurûf-ı muhkemât-hurûf-ı müteşâbihât gibi daha başka tasnifler de vardır. Kur'an'da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan الم، حم، ط، هـ gibi harflere hurûf-ı mukattaa*, hurûf-ı teheccî ve fevâtihu's-süver* denildiği gibi âyet sonu kelimelerinin son harflerine de hurûf-ı fâsıla adı verilir.

Bunlardan başka nahiv âlimlerinin isim ve fiilin dışında üçüncü kelime çeşidi olarak ele aldığı mâna harfleri de (hurûf-ı meânî) vardır. Bunlara, tek başına bir anlam taşımayıp diğer kelimelerle (isim ve fiiller) birlikte kullanıldıklarında anlam bildirmeleri sebebiyle "mâna harfleri" denildiği gibi terkip içerisinde isimleri fiille bağladıkları veya fiillerle isimler arasında anlam ilişkisi kurulmasında vasıta görevi yaptıkları için "rapt harfleri" (bağlaç) ve "edevât" adı da verilir. Bu harflerin cümle içinde gördükleri fonksiyona göre birçok çeşidi vardır: Cer, atıf, nasb, cezm, istifham, cevap, istisna, nida, şart, teşbih, tevkid, tenbih, masdar, kasr, istikbal, sıla, talep, nefy, nehy, emir, tahziz-tendîm-arz, ta'lil, temennî, tereccî, ta'rif vb. harflerle fiile benzeyen harfler gibi.

Sayıları 150'yi aşan hurûf-ı meânî içinde isim soylu olanlar yanında birkaç fiil de vardır. Ancak çoğu harf olduğu için "tağlîb" yoluyla onlar da bu ad altında toplanmıştır. Hurûf-ı meânî arasında yapı itibarıyla bir, iki, üç, dört ve beş harften oluşanlar bulunduğu gibi birleşik bir yapıya sahip olanlar da vardır: ك + اَنْ ← كَنْ gibi.

Harfler fonksiyon itibarıyla amel edenler (el-hurufü'l-âmile) ve etmeyenler (el-hurufü'l-mühmele), amel etmesi de etmemesi de câiz olanlar olmak üzere üç gruba ayrılır. Amel edenler cer, cezm, sadece nasb, nasb ve ref' edenler olmak üzere dört grupta toplanır. Kullanım itibarıyla sadece isme, sadece fiile ve her ikisine dahil olma özelliği gösterenler de vardır. Meselâ cer harfleri sadece isim ve isim soylu kelimelere, nasb harfleri sadece muzâriye, atıf harfleri ise hem isme hem de fiile dahil olur.

İnce mânalar, belâgat ve beyânî nükteleri, üslûp hususiyetleri büyük ölçüde hurûf-ı meânîye dayandığı için bunların üzerinde özellikle durulmuş, tefsir ve belâgat âlimleri bu harflerin aslı ve fer'î mânalarını, nahiv âlimleri amel durumlarını

incelediği gibi felsefe ve mantık âlimleri de önerme ve hükümlerdeki fonksiyonlarını ele almışlardır. Gerek alfabe harfleri gerekse mâna harflerine dair pek çok eser kaleme alınmış olup bunlar sadece mâna harflerine ve edatlara, sadece alfabe harflerine veya her ikisine, sadece Kur'an'daki mâna harflerine veya bir tek harfe ait olmak üzere farklılık gösterir. Meselâ yalnız ض، ط harfleri ve bunların farklarına dair otuzdan fazla eser yazılmıştır. Arap dilinde ve özellikle Kur'an'da geçen elif, lâm ve hâ harfleri üzerine de birçok eser kaleme alınmıştır (harfler hakkında yazılan eserlerin bir listesi için bk. İbnü'l-Enbârî, *Zinetü'l-fuzalâ*², nâşirin mukaddimesi, s. 22-35; Müzenî, *el-Hurûf*, nâşirlerin mukaddimesi, s. 5-32).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "harf" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hıf", "hvc", "facm" md.leri; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 66-67; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 776-778; Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3, 5; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Hurûf* (*Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 34-47; İbnü's-Sikkât, *Kitâbü'l-Hurûf* (a.e. içinde), s. 93-111; Müzenî, *el-Hurûf* (nşr. Mahmûd Hasenî Mahmûd - M. Hasan Avvâd), Amman 1403/1983, nâşirlerin mukaddimesi, s. 5-32; Belâzürî, *Fütüh* (Rıdvân), s. 456-460; Zeccâcî, *el-Cümel fi'n-naħv* (nşr. Ali Tefvîk el-Hamed), Beyrut 1408/1988, s. 370-378; Fârâbî, *eş-Şerh li-Kitâbi Aristotâlis fi'l-ibâre* (nşr. W.Kutsch - S. Marrow), Beyrut 1946, s. 29, 43, 51, 54; a.m.f., *Kitâbü'l-Hurûf*, Beyrut 1990, s. 28-29; a.m.f., *Kitâbü'l-Elfâz* (nşr. Muhsin Mehdî), Beyrut 1986, s. 43-56; Rummânî, *Kitâbü Me'âni'l-hurûf* (nşr. Abdülfettâh İsmâil Şelebî), Cidde 1401/1981, nâşirin mukaddimesi, s. 2, 7-19; İbn Cinnî, *Şırru şınâ'atü'l-irâb* (nşr. Mustafa es-Sekki v.dğr.), Kahire 1374/1954, I, 6, 75; Alâeddîn b. Ali el-İrbillî, *Cevâhirü'l-edeb* (nşr. Emîl Bedî' Ya'kûb), Beyrut 1412/1991, nâşirin mukaddimesi, s. 5-16; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Hurûf* (*Şelâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 133, 141-156; İbnü'l-Enbârî, *Zinetü'l-fuzalâ*² (nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Beyrut 1407/1987, nâşirin mukaddimesi, s. 22-35; Hasan b. Kâsim el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni fi hurûf-i-me'âni* (nşr. Tâhâ Muhsin), Bağdad 1974-75, s. 29-30, 86-93; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 48-50; Firûzâbâdî, *Beşâ'ir* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), II, 452; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), III, 22, 153-158; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, II, 961-983; İbn Nüred-din, *Meşâbihü'l-megâni* (nşr. Âiz b. Nâfi' el-Ömerî), Kahire 1414/1993; Hitti, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut 1949, I, 93; Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, Bağdad 1950, I, 204; Nâcî Zeynüddin, *Muşaverü'l-haṭṭi'l-Arabî*, Bağdad 1388/1968, s. 2, 295-302; a.m.f., *Mevsu'atü'l-haṭṭi'l-Arabî*, Bağdad 1984, s. 65-66; F. M. Berezin, *Lecture on Linguistics*, Moscow 1969, s. 137; C. F. Hockett,

A Course in Modern Linguistics, Indian 1970, s. 544; Türkî Atıyye Abbûd Cübûrî, *el-Haṭṭü'l-'Arabiyyü'l-İslâmî*, Bağdad 1395/1975, s. 8-32; Süheyle Yâsin el-Cübûrî, *Aşlü'l-haṭṭi'l-'Arabî*, Bağdad 1977, s. 19-60; Abdülfettâh Ubâde, *İntişârü'l-haṭṭi'l-'Arabî*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye), s. 5-40; M. Tâhir el-Kürdî, *Târîhu'l-haṭṭi'l-'Arabî*, Mekke 1402/1982, s. 16, 23-45, 295-303; Gânim Kaddûri Hamed, *Resmü'l-Muşhaf*, Bağdad 1402/1982, s. 17-19; Afîf Behnesî, *el-Haṭṭü'l-'Arabî*, Bağdad 1404/1984, s. 19-35; Yahyâ Sellûm el-Abbâsî, *el-Haṭṭü'l-'Arabî*, Bağdad 1404/1984, s. 17-37; M. Saïd İsbîr - Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 472-475; Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî, *Nazarıyyetü'l-hurûf-i-âmile*, Beyrut 1406/1986, s. 5, 124-152; a.m.f., *el-Hurûf-i-âmile*, Beyrut 1406/1986, s. 7-10; J. Naveh, *Alphabet*, Jerusalem 1987, tür.yer.; Mahmûd Sa'd, *Hurûf-i-me'âni*, İskenderiye 1988, s. 7-14; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Mevsu'atü'l-hurûf*, Beyrut 1408/1988, s. 5-8, 439-441, 460-464; Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabe*, İstanbul 1991, s. 280; a.m.f., "Elifbâ", *DİA*, XI, 39-44; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 14-15; a.m.f., "Arap (Yazı)", *DİA*, III, 276-281; Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı*, İstanbul 1993, s. 11-12; Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, *el-Haṭ ve'l-kitâbe*, Beyrut 1994, s. 17-25; Bustânî, *DM*, VII, 4-9; T. H. Weir, "Harf", *İA*, V/1, s. 230-231; H. Fleisch, "Hurûf al-Hidjâ", *EI*² (Fr.), III, 617-620; B. F. C. Atkinson, "Alphabet", *EBr*, I, 662-669; Mustafa Uzun, "Ebced", *DİA*, X, 68-70.

İSMAIL DURMUŞ

□ TEFSİR. Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e indirildiği şekliyle korunması, muhtevasının anlaşılabilir ve doğru telaffuz edilmesi için de büyük gayret göstermişlerdir. Kur'an'ın okunmasına rahatlık, yumuşaklık ve mânaya uygun bir tavır kazandırılması gibi estetik amaçların da gözetildiği bu çalışmalar sayesinde genel olarak harflerin fonetik özelliklerinin belirlenmesi yanında, bilhassa Kur'an lafızlarının okunmasına dair ulûmü'l-Kur'an içinde başta "tecvîdü'l-hurûf" olmak üzere çeşitli disiplinler geliştirilmiştir (bk. TECVİD). Arapça'daki ح، ط، ض، ذ، خ، ث gibi harflerin Arap olmayan milletlerin dilinde bulunmaması, Kur'an harflerine gerçek seslerini verebilmek için mehâric-i hurûfun tesbit ve tâlimini zorunlu hale getirmiş, başlangıçtan günümüze kadar sürdürülen Kur'an öğretimine mehâric ve sıfat-ı hurûfun tâlimiye başlanması gelenek haline almıştır.

Kur'an lafızları yirmi dokuz aslı, beşi fer'î olan Arap harfleriyle seslendirilir (Mekkî b. Ebû Tâlib, s. 93, 107-111). Bu